

LUDOVIKA
EGYETEMI KIADÓ

Molnár Attila Károly

A protestáns etika Magyarországon

Molnár Attila Károly

A protestáns etika Magyarországon

A puritán erkölcs és hatása

LUDOVIKA
EGYETEMI KIADÓ

Budapest, 2021

Szakmai lektor
Kovács István Gábor

Nemzeti Közszolgálati Egyetem
1083 Budapest, Ludovika tér 2.
Kapcsolat: kiadvanyok@uni-nke.hu

A kiadásért felel: Koltay András rektor
Felelős szerkesztő: Pordány Katalin
Olvasószerkesztő: Oláh Andrea
Korrektor: Pokorádi Zsófia
Tördelőszerkesztő: Stubnya Tibor

A borítón Quentin Massys flamand festő *A pénzváltó és a felesége* című festményének részlete látható
(1514, olaj, fa, 71 × 68 cm, Louvre, Párizs)

Nyomdai kivitelezés: Pátria Nyomda Zrt.
Felelős vezető: Orgován Katalin vezérigazgató

ISBN 978-963-531-269-6 (nyomtatott)
ISBN 978-963-531-270-2 (elektronikus PDF)
ISBN 978-963-531-271-9 (ePub)

© A szerző, 2021
© Ludovika Egyetemi Kiadó, 2021

Minden jog védve.

Tartalom

A protestáns etika problémája	9
Weber elmélete magyarországi alkalmazásának problémái	17
A két ideáltípus	25
Az evilági aszkézis	33
A cselekvés problémája	41
A gyakorlati és intellektuális racionalizáció	47
A puritanizmus története Magyarországon	59
A magyar puritán etika	71
A szorongás és az üdvbizonyosság jelei	71
Az evilági aszkézis	83
A hivatás- és munkaetika	93
A puritán etika és az evilági aktivitás	105
A lelki és gazdasági siker etikája	105
Aktivitás és kontempláció a puritanizmusban	122
A kálvinista vallásosság Magyarországon a 17. században	133
A vallásosság típusai	136
A vallási elit és holdudvara	146
A formális hívők	164
A vallási és társadalmi változás problémája	173
Weber elméletének bírálatai	173
A magyar protestáns etika tanulságai	187
Függelék	195
1. függelék	195
2. függelék	196
3. függelék	196
4. függelék	198
5. függelék	201
6. függelék	202
<i>Felhasznált irodalom</i>	205

A protestáns etika problémája

Több mint száz éve, 1904–1905-ben jelent meg Max Weber esszésorozata *A protestáns etika és a kapitalizmus szelleme* címmel.¹ Azóta számtalan írás foglalkozott vele, hivatkozott rá, vitatkozott vele. Nyugodtan mondhatjuk, hogy a társadalomtudományok egyik klasszikusává vált a mű. Ennek egyik fontos oka, hogy ez a kötet annak az igen széles társadalomtudományi hagyománynak a része, amely a modernizációval, a nyugati kapitalizmus kezdetével, a szociológia alapproblémájával foglalkozik. Weber műve ahhoz a már akkor sem új keletű kérdéshez kapcsolódott, hogy mi a modern kultúra és társadalom sajátossága, és hogyan alakult ki. Bár a kérdést nem mindig fogalmazták meg így, az már a 19. század eleje óta létezett, amikor az ipari és a polgári forradalmak hatására látványosan átalakult a gazdaság, a társadalom, a politika, a vallás és a kultúra. Ahogyan terjedt kelet felé Európában az ipari és a politikai forradalom, úgy jelent meg a nyomában ez a probléma.

A társadalomtudományokban uralkodóvá váló hagyománynak három jól megfogható jellemzője volt:

1. Hitték az emberi társadalom fejlődésében, fokozatos javulásában.
2. Ezt a fejlődést a társadalom egy vagy csak néhány aspektusában képzelték el, vagyis az emberi társadalmakat csak egy, esetleg néhány jellemzőjük alapján fűzték fel egy fejlődési láncra.
3. A fejlődést két szélső pont között gondolták el.

Ez a két szélső pont a premodern és a modern társadalom, amelynek képét egyes szerzők, mint például Émile Durkheim, Ferdinand Tönnies vagy Talcott Parsons az általuk fontosnak vélt dimenziók dichotomizálásával alkotják meg. Ennek a gondolkodásnak az a jellemzője, hogy a mintának választott konkrét történeti alakulat elemeit hajlamosak egymástól elválaszthatatlannak gondolni, és így a kívánatos elem (például gazdasági növekedés) eléréséhez elkerülhetetlenek tartanak más, esetleg nem mindenki által kívánatos elemet (például egy bizonyos értékrendet).²

Ennek az elméleti hagyománynak az az alapvető feltételezése, hogy az emberi történelemnek radikálisan különböző korszakai vannak, és bár a feudalizmust megelőző korokban is elismernek kisebb társadalmi átalakulásokat, korszakokat, az alapvető társadalmi átalakulásnak a kapitalizmusba való átlépést tartják, amely az összes többi változás jelentőségét csökkenti. Ezt a társadalmi átalakulást tekintik a világtörténelem központi eseményének, ezért is fordul e szemlélet követőinek figyelme főleg ennek az átalakulásnak a megértésére. Kiindulópontjuk, hogy egy *nagy vízváltást* – *tengelyidőt*, *nagy átalakulást* – feltételeznek az emberi történelemben, így a történelmet is alapvetően két

¹ Magyarul Max Weber: *A protestáns etika és a kapitalizmus szelleme*. Budapest, Franklin, 1923, majd Budapest, Gondolat, 1982.

² Bryan S. Turner: *For Weber, Essays on the Sociology of Fate*. London, Routledge and Kegan Paul, 1981.

eltérő korszakra osztják.³ Webernél a nagy átalakulás korszaka a reformáció és annak következménye, a világ varázs alóli feloldása, az intellektuális és gyakorlati racionalizáció. Ez a racionalizálódás az, amely szerinte alapvetően és élesen megkülönbözteti a modern kort a hagyományostól. A mai posztmodern korban a racionalizáció és az önfejelem kialakulása, az átalakulás és a szociológia iránti érdeklődés csökkent.

Weber műve ehhez, a modernizációt és okait megérteni kívánó elméleti hagyományhoz kapcsolódott, őt is a modern kultúra és a társadalom létrejötte érdekelt. A következő kérdést fogalmazta meg *A protestáns etika és a kapitalizmus szelleme* megírása után tíz évvel: a világ más részein miért nem jött létre a nyugatihoz hasonló kapitalizmus, racionális kultúra? A 19. század második felében a német szellemi és politikai élet fő problémája az volt, hogy vajon mi az egyedi a modern nyugati kapitalizmusban. A céljuk az volt, hogy megértsék a jelenség történeti keletkezését, és ennek megfelelő társadalmi és ipari stratégiát vezethessenek be.

Webert az elméleti válaszadáson kívül a gyakorlati problémákra adott válasz is izgatta. Miként a freiburgi beszéde⁴ mutatja, erősen foglalkoztatta Németország kapitalizálódása és az, hogy az ország utoléri-e az egyszerre példaképnek és ellenfélnek tekintett Angliát. Ezért kapitalizmusképét sokkal inkább az angol helyzet határozta meg, mint a németországi – például a protestáns etika ideáltípusát elsősorban az angolszász puritánokra és a kortárs németek közt igen népszerű Richard Baxterre⁵ alapozta. A 19. századi németek anglofóbia voltak, mint ahogy a 18. századiak frankofóbia, így Weber és kortársai számára a kapitalizmust elsősorban az angol kapitalizmus jelentette. A kapitalizmus, illetve kialakulása történetének megértése azért volt fontos a számukra, hogy megértsék a példakép és versenytárs angolok gazdasági sikerét, és ennek a tudásnak

³ Például Immanuel Wallerstein ezt írja: „A világ-társadalomtudomány egyik legfontosabb megállapítása az, hogy az emberi történelemben van néhány nagy vízválasztó.” Az egyik szerinte a neolitikum forradalom volt, a másik a modern világ kialakulása, ő azonban csak az utóbbival foglalkozott. (Immanuel Wallerstein: *A modern világgazdasági rendszer kialakulása*. Budapest, Gondolat, 1983.) Hasonló szemléletű Polányi Károly már a címében is kifejező műve. (Polányi Károly: *Great Transformation*. Boston, 1957.)

⁴ Max Weber: *Political Writings*. Cambridge, Cambridge University Press, 2018.

Weber freiburgi székfoglaló beszéde tanulságos ebből a szempontból. Itt kifejtette, hogy csak a nagyipar fejlődése biztosíthatja a nemzet függetlenségét a kiéleződő nemzetközi helyzetben. A hatalmi erőpolitika extenzív és intenzív iparosítást kíván meg, ugyanis a gazdaságnak a nemzeti állam *raisonját* kell szolgálnia, az állami *raison* pedig megkívánja, hogy a hatalom azon osztály kezében legyen, amelyik képes az iparosítást végrehajtani és a nemzeti emelkedést elősegíteni. Tehát a burzsoázia vezetésével, uralma alatt emelkedhet fel Németország, és veszélyes, ha egy hanyatló osztály, a junkerek kezében van a hatalom. (Herbert Marcuse: *Industrialization and capitalism*. In Otto Stammer [szerk.]: *Max Weber and Sociology Today*. Oxford, 1971.) De hasonlóan fogalmazott Weber a *Kapitalizmus és mezőgazdasági társadalom Németországban* című írásában, ahol kifejtette, hogy a nemzet társadalmi, gazdasági kérdései érdeklők, és a történelemben a nemzet léte kell, hogy a végső érték legyen. (Max Weber: *Capitalism and Rural Society in Germany*. In Hans Heinrich Gerth – Charles Wright Mills [eds.]: *From Max Weber: Essays in Sociology*. London, Routledge and Kegan Paul, 1970.)

⁵ Baxter után nem kellett Webernek kutatnia, kéznél volt. Azonban érdekesebb az a 19–20. századi történetírói törekvés, amely a puritánokból igyekezett levezetni Anglia sikerességét, így összebékítve a disszidenseket az establishmenttel és igazolva eltérés és eltérők hasznosságát, ami azóta is eszmény az angolszász liberális gondolkodásban.

a segítségével könnyebben utolérhessék őket. Ezért amikor Weber a kapitalizmusról, illetve annak szelleméről ír, akkor elsősorban angolszász példákat hoz. Két főhőse, Benjamin Franklin⁶ és Baxter is angolszász. A német és az angolszász (korábban a lengyel) népjellem érdekelte, előbbit a lutheranizmussal, utóbbit a kálvinizmussal magyarázta.⁷ A katolicizmus jelentette számára a tradicionalizmust, amelynek elemzése nem érdekelte. Szerinte az angolok és németek közti, Weber korabeli különbség nem az eltérő politikai sorsokból ered, hanem „először a vallási mozgalmak hatása – nem kizárólag az, de elsőként az – hozta létre azokat a különbségeket, amelyeket jelenleg érzékelünk”.⁸ Ezért amikor Luther hivatásfogalmát konzervatívnak nevezi, akkor a német nemzeti karaktert és az angolszászokkal szembeni elmaradást igyekszik ezzel megmagyarázni.

Az utóbbi időben meglehetősen nagy hangsúlyt kapott Weber amerikai útja, az ottani tapasztalata és általában az angolszász hatás a gondolkodására.⁹ A német elit antimodernista volt, szemben az angolszásszal, és Weber angломániája miatt ez az ingadozás a modernitás elfogadása és bírálata terén végighúzódik az életművén.¹⁰

1904-ben, Weber amerikai útja során az európainál erősebb vallásosságot tapasztalhatott meg, amely nem sokkal halála után például az alkoholtilalmat eredményezte az 1920-as években. A vallásos hit nélküli magabiztos moralizálásra azóta is példa az amerikai kultúra.¹¹

⁶ Weber tizenegy éves korában kapta meg Benjamin Franklin önéletírását a liberális politikustól, Friedrich Kapptól a következő ajánlással: „Franklin önéletírását minden német apának a gyereke kezébe kellene adni olvasni [...] ugyanis le vagyunk maradva az anyagilag fejlettebb népektől, főleg az amerikaiaktól abban, amennyire azok értékelik a pénzcsinálás és anyagi eszközök szerepét a spirituális és erkölcsi célok elérésében.” (Guenther Roth: *The Young Max Weber: Anglo-American Religious Influences and Protestant Social Reform in Germany. International Journal of Politics, Culture, and Society*, 1997, Vol. 10. No. 4. 659–671.)

⁷ L. Jack Barbalet: *Weber, Passion and Profit*. Cambridge, Cambridge University Press, 2008.

⁸ Max Weber: *A protestáns etika és a kapitalizmus szelleme*. Budapest, Gondolat, 1982. 114.

⁹ Lawrence A. Scaff: *Max Weber in America*. Princeton, Princeton University Press, 2011; Stephen Kalberg: *Deutschland und Amerika aus der Sicht Max Webers*. Wiesbaden, Springer, 2013; Lutz Kaelber: *How Well Do We Know Max Weber After All? A New Look at Max Weber and His Anglo-German Family Connections. International Journal of Politics, Culture and Society*, 2003, Vol. 17. No. 2. 307–327.; James L. Nolan: *What They Saw in America*. Cambridge, Cambridge University Press, 2016.

¹⁰ Weber élete és *A protestáns etika és a kapitalizmus szelleme* keletkezése és a benne megfogalmazott problémák kapcsolatának kiváló leírása Peter Ghosh műve (Peter Ghosh: *Max Weber and the Protestant Ethic. Twin Histories*. Oxford, Oxford University Press, 2014) és a Hartmut Lehmann és Guenther Roth által szerkesztett tanulmánygyűjtemény. (Hartmut Lehmann – Guenther Roth: *Weber's Protestant Ethic. Origins, Evidence, Contexts*. Cambridge, Cambridge University Press, 2013.) Hasonlóan jó áttekintést ad Weber szellemi és kulturális környezetéről Wolfgang J. Mommsen – Jürgen Osterhammel (eds.): *Max Weber and his Contemporaries*. London, Routledge, 1987, *A protestáns etika és a kapitalizmus szelleme* keletkezéséről pedig William H. Jr. Swatos – Lutz Kaelber (eds.): *The Protestant Ethic Turns 100*. London, Routledge, 2005.

¹¹ Weber után nem sokkal a puritanizmus átalakulását vallástalan moralizálásba Gilbert Keith Chesterton is leírta: „A legtöbb esetben a puritánok elveszítették a vallásukat és az erkölcsüket tartották meg, ami eléggé nyomorult állapot bárki számára.” (Gilbert Keith Chesterton: *About Puritanism*. In Gilbert Keith Chesterton: *As I Was Saying*. New York, Dodd, Mead and Co., 1936.)

Az amerikai útja másik fontos hatása a William Jamesszel történt találkozása volt. Ezután rögvest elolvasta James *The Varieties of Religious Experience* című művét, amelyből megérthető, miért lett a hivatástudat, a hivatásetika és az értékek kora modern vallási eredetű átértékelése oly fontos a nem sokkal ezután megírt *A protestáns etika és a kapitalizmus szelleme* számára, és miért fontos a hivatás a politikában és a tudományban. „A vallási érzés abszolút hozzájárulás az egyén hatóköréhez. A hatalom új szféráját adja neki. Amikor a csata a külvilágban elveszik és a külvilág kiközösíti, akkor az megnyugtató és életre kelti a belső világot, ami különben csak üres sivárság.”¹²

A protestáns etika és a kapitalizmus szelleme mű közvetlen előzménye Werner Sombart 1902-ben megjelent *A modern kapitalizmus* című könyve volt.¹³ Weber munkájában erre az írásra válaszolt. Sombart Weber szerkesztőtársa volt az *Archiv für Sozialwissenschaft und Sozialpolitik*ban, ahol Weber a téma fontossága miatt egy könyvkritikát akart megjelentetni Sombart művéről. Először Lujo Brentanót – a jó nevű történészt – próbálta Sombarttal együtt rávenni a kritika megírására, de végül Brentano visszalépése miatt Weber kezdett bele. Ebből a kritikából lett végül is a tanulmánysorozat, amely tíz évvel később könyv alakban is megjelent. Elsősorban Weber könyvének második fejezete foglalkozik Sombart érvelésének kritikájával, ezért is vette át tőle Weber a „kapitalizmus szelleme” kifejezést, és tette a „szellem” szót idézőjelbe.¹⁴ Sombart kapitalizmusfelfogásának hatása is kimutatható Webernél. Sombart szerint a kapitalizmus egy gazdasági rendszer, amelynek egyik jellemzője a kapitalizmus szelleme. Sombart nyelvi újítása, a *kapitalizmus* kifejezése elválasztotta a vállalkozást (*Betrieb*) a szélesebb értelemben vett gazdaságtól (*Wirtschaft*), amelyet Weber történész kritikusan gyakran elvétének.¹⁵

Ez a *szellem* az a vezérelv, amelynek segítségével az adott kort meg lehet érteni. A gazdasági rendszer főbb elemei pedig a forma vagy szervezet (a kapitalizmus esetében

¹² William James: *The Varieties of Religious Experience*. London, Routledge, [1902] 2002. 42.

William James idézett művére reagált Weber *A protestáns etika és a kapitalizmus szelleme* később megírt részében (Weber [1982] i. m. [8 l.] 158–159.), majd a későbbi vallásszociológiai írásaiban is érezhető a hatása.

Peter Ghosh: Max Weber and William James: ‘Pragmatism’, Psychology, Religion. In *Max Weber Studies*. Vol. 5.2/6.1, Max Weber and the Spirit of Modern Capitalism – 100 Years On, July 2005 / January 2006. 243–280.; Wilhelm Hennis: The spiritualist foundation of Max Weber’s ‘Interpretative Sociology’: Ernst Troeltsch Max Weber and William James’ Varieties of Religious Experience. *History of the Human Sciences*, 1998, Vol. 11. No. 2. 83–106.

¹³ Werner Sombart: *Der Moderne Kapitalismus, Die vorkapitalische Wirtschaft*. Berlin, 1969. Sombart érdeklődése a későbbiekben a kulturális elemzés felé mozdult el, amelynek jó példája a *Der Bourgeois. Zur Geistgeschichte des modernen Wirtschaftsmenschen* című műve. (Werner Sombart: *Der Bourgeois. Zur Geistgeschichte des modernen Wirtschaftsmenschen*. München–Leipzig, 1913.) A „Geistgeschichte” azt jelzi, hogy Weber protestáns etikatanulmányának szellemét követte.

¹⁴ Sombart „kapitalizmus szelleme” fogalmát Georg Simmel ihlette. *A pénz filozófiájában* Simmel a modern nyugati kultúrát egy különleges pénz iránti attitűddel jellemezte, ugyanis sokféle pénzzel kapcsolatos beállítottság lehet a kultúrától függően. Simmel kifejezéseit – a „kor szelleme”, a „formák lényege” – Sombart átértelmezte egy történetibb és kevésbé metafizikus formába és ezt nevezte el a „kapitalizmus szellemének”. (Georg Simmel: *A pénz filozófiája*. Budapest, Osiris, [1900] 2004.)

¹⁵ Sam Whimster: *Understanding Weber*. London, Routledge, 2007.

a piac), a szellem és a megfelelő technika.¹⁶ Ezek közül Weber kapitalizmusfelfogásába az első két elem került be. Sombart szerint e szellem létrejöttében a legfontosabb tényező a korlátlan szerzés egyesülése a gazdasági racionalitással. Ez a kapitalizmus szelleme, amely Sombartnál tehát két elemből áll: a vállalkozás, szerzés szelleméből és a polgári vagy racionális szellemből. Sombart szerint a vállalkozás szelleme rombolta le a régi világot, és a polgári szellem alkotta meg az újat. Ezzel szemben Webernél a kapitalizmus szelleme csak a polgári, racionális szellemet jelentette. Alapvető állítása, hogy a szerzés szelleme nem tudja lerombolni a hagyományos világot, mivel a szerzés szelleme minden korban és kultúrában megtalálható, azonban a kapitalizmus és annak szelleme csak a nyugatiban. A kapitalizmus szelleme csak olyan elemeket tartalmazhat, amelyek sajátosan Nyugat-Európát jellemzik. Ez pedig a racionális szellem, amely szerinte képes volt a hagyományos viszonyokat és embert lerombolni, és újat létrehozni. Ez a szellem az életet rendszeressé és fegyelmezetté teszi. Egyszerre nyilvánul meg az életvitelben és az üzletvitelben, aminek eredményeképpen a vállalkozó és a kapitalizmusban élő ember általában a terveit profitkalkulációnak és gondos mérlegelésnek veti alá.

Sombart két lényeges dolgot állít: az első a kapitalizmus szellemének fontosságára, a másik pedig e szellem eredetére vonatkozik. Sombart is a vallási etikában kereste a kapitalizmus eredetét, de ő a zsidóban,¹⁷ mivel szerinte a judaizmust a racionalizmus jellemezte, és a *Deuteronomium* megengedi az eltérő kereskedelmi bánásmódot és erkölcsi szabályokat a zsidó és nem zsidó közti, illetve a zsidók egymás közti gazdasági ügyleteiben. Ez a gazdasági etika mindent megengedőnek tartott a nem zsidókkal való ügyletekben, és Sombart szerint a zsidók terjesztették el ezt a gátlástalan, könyörtelen gazdasági etikát, amelyből a kapitalizmus szelleme kisarjadt. Sombart leírása azonban nem volt értékmentes, ahogyan Weberé sem. Szerinte a kapitalizmus kulturálhanyatlás, és ennek a forrása a zsidóság volt.¹⁸

Sombart érvelésében a kapitalizmus szellemének státusza nem világos. Egyszer világnézetnek tünteti fel, amely erősíti a kapitalizmus fejlődését, és amely szerint a kapitalizmus szelleme szükséges, de nem elégséges feltétele a modern kapitalizmus létrejöttének.

¹⁶ Talcott Parsons: „Capitalism” in Recent German Literature: Sombart and Weber. *Journal of Political Economy*, 1929, Vol. 37. No. 1. 31–51.

¹⁷ Werner Sombart: *The Jews and Modern Capitalism*. Ontario, Batoche Books, 2001. Sombart *A modern kapitalizmusban* még nem nyilvánított túl nagy jelentőséget a zsidóknak vagy az izraelita vallásnak. A zsidóságról itt írtak olyan kedvező színben tüntették fel őket, hogy 1904-ben egy zsidó lap külön is leközölte ezt a részt. Sombartot a zsidóság szerepe a kapitalizmus kialakulásában 1909 után kezdte jobban érdekelni. (Colin Loader: Puritans and Jews: Weber, Sombart and the Transvaluators of Modern Society. *The Canadian Journal of Sociology*, 2001, Vol. 26. No. 4. 635–653.) Mauro Protti: *Sombart and the Jews*. 2015. 183–198.

¹⁸ Lujo Brentano, aki korábban közeli viszonyban volt Sombarttal és Weberrel, Weberrel vitatkozott, de Sombart kifejtéséről is lesújtó, személyeskedő véleményt fogalmazott meg: Lujo Brentano: *Der Wirtschaftende Mensch in der Geschichte*. Leipzig, Felix Meiner, 1923. 428–430. A zsidóság és a kapitalizmus kapcsolata nem témája ennek a munkának, és igen bőséges az irodalma is. A téma nyíltabban vagy hallgatólagosan az uzsorát tekintti a kapitalizmus forrásának. Kortárs áttekintés: Jerry Z. Muller: *Capitalism and the Jews*. Princeton, Princeton University Press, 2010 és Derek J. Penslar: *Shylock's Children: Economics and Jewish Identity in Modern Europe*. Berkeley, University of California Press, 2001.

Máshol azonban ethoszként, értékrendszerként állítja be, amely *első mozgatóként* hozza létre a modern kapitalizmust. Másrészt a kapitalizmus szelleme kétféleképpen is megjelenik: úgy, mint a kapitalizmus oka és úgy is, mint a kapitalizmus megkülönböztető jellemvonása. Tehát a kapitalizmus szelleme egyszerre a kapitalizmus megkülönböztető jellemvonása és fontos előfeltétele is egyben.

Sombart mellett Weber a klasszikus közgazdasági iskola (Adam Smith és David Ricardo) felfogását is bírálta. *A protestáns etika és a kapitalizmus szelleme* a német gazdaságtörténeti iskola nyomán azt hangsúlyozza, hogy a gazdasági életet nem lehet elválasztani a társadalmi élettől és a kultúrától. Friedrich Roscher, az iskola alapítója fogalmazta meg: a cél „egyszerűen leírni azt, hogy az emberek miért dolgoztak, s milyen érzelmeik voltak a gazdasági ügyek iránt, leírni azokat a célokat, amelyeket követtek s azon eredményeket, amelyeket elértek – úgyszintén – megtalálni az okát annak, hogy ilyen célokat választottak, s ilyen eredményre jutottak. Egy ilyen kutatást csak akkor lehet elvégezni, ha szoros kapcsolatban maradunk a nemzeti élet többi tudományával, a jog- és politikatudománnyal ugyanúgy, mint a civilizáció történetével”.¹⁹ A német gazdaságtörténeti iskola tagjai – és nyomukban Weber – nem általános gazdasági törvényeket kerestek, mint Smith és Ricardo, hanem a konkrét történeti helyzetben élő gazdasági cselekvők motivációit akarták megérteni, és azt, hogy a vallás, a kultúra hogyan befolyásolja ezeket a motivációkat. Míg a klasszikus közgazdaságtan az önérdek vezette, gazdaságilag kalkuláló egyén képére alapozta elméleteit, a gazdaságtörténeti iskola azt állította, hogy ez az állapot nem természetes, csak bizonyos fejlődés eredményeképpen jött létre; korábbi korokban más tényezők fontosabbak voltak az emberek gazdasági motivációinak átalakításában.

Weber korai írásaiban – amelyek a középkori kapitalizmus gazdasági formái és a törvények kölcsönhatásaival, valamint a római politikai érdek és tulajdonfelfogás viszonyával foglalkoztak²⁰ – elsődleges fontosságot tulajdonított a nem gazdasági tényezőknek. Meglehetősen általánosan elfogadott nézet, hogy a kapitalizmus szelleme elméletéhez vezérfonalat ad az 1890-ben a kelet-poroszországi agrártársadalomról írt tanulmánya, ahol már felmerül a protestáns és katolikus mentalitás eltérése.²¹ Webert az izgatta, hogy

¹⁹ Az idézet forrása: John Fred Bell: *History of Economic Thought*. New York, The Ronald Press, 1953. 329. A német gazdaságtörténeti iskoláról lásd Lewis H. Haney: *History of Economic Thought*. New York, Macmillan, 1913 és Peter Koslowski (szerk.): *The Theory of Ethical Economy in the Historical School*. Berlin, Springer, 1995.

²⁰ Max Weber: *Gazdaságtörténet*. Budapest, Gazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1979.

²¹ Anthony Giddens: *Capitalism and Social Theory*. Cambridge, Cambridge University Press, 1971 és Gordon Marshall: The Dark Side of the Weber Thesis: The Case of Scotland. *The British Journal of Sociology*, 1980, Vol. 31. No. 3. 419–440.; Christopher Adair-Totef: *Fundamental Concepts in Max Weber's Sociology of Religion*. London, Palgrave Macmillan, 2015. A tradicionális munkás ezen felfogása a régebbi angol szerzőknél is megvolt, akiket Weber ismert. Már a 18. században panaszkodtak az angol közgazdászok arról, hogy az angol munkás a hollanddal ellentétben nem dolgozik többet, ha többet kereshet, nem él benne a gazdagodás vágya, ezért kell alacsony munkabéretet fizetni nekik, mivel csak így dolgoznak sokat. L. erről Richard Henry Tawney: *Religion and the Rise of Capitalism*. New York, Harcourt, Brace, 1926.

az Elbától keletre fekvő területekről a jó bérek ellenére miért vándorolnak el a német mezőgazdasági munkások és jönnek a helyükre a lengyelek.²² Weber arra az eredményre jutott, hogy a junkerek és a német parasztok közti konfliktus nem gazdasági, hanem világnézeti. Ugyanis a bennszülött német mezőgazdasági munkások nem voltak többé hajlandók elfogadni a félig szolgai szerződéses státuszt, a személyes kiszolgáltatottságukat a patriarchális munkaadó önkényének. Bár cserébe hosszú távú és biztos életszínvonalat kaptak volna, de a szerződéses függés anyagi előnyei nem kompenzálták őket a személyes szabadság és a mozgási lehetőségek hiányáért. Weber arra a következtetésre jutott, hogy a kenyér-vaj kérdése kevésbé fontos itt, mint a munkások vágyainak megértése. A mezőgazdasági munkásokat vezető eszmék nem egyszerűen a gazdasági érdekeik kifejeződései. A másik fontos következtetés a tanulmányban az, hogy a mezőgazdasági munkások vágyai egy etika részei, amely etika segít széttörni a földbirtok hagyományos struktúráját. Ettől az írástól kezdve visszatérő téma Webernél a munkaetika és annak alternatívái, ezek eredete és következményei.

Az eddigieken túl Weber elméletének még egy fontos előzményét kell megemlíteni, bár ez a szellemi hagyomány nem olyan uralkodó, mint a fent említett, ám sokkal régebbi annál. Már a tanulmánya megjelenése előtt elfogadott, magától értetődő és jól dokumentált volt a protestantizmus és a protestánsok összekapcsolása a gazdasági sikerrel, a modern gazdaságra jellemző ágazatokkal (kereskedelem, ipar), a vállalkozással és a szorgalommal. Szemben a mai közgondolkodással, amely a kisebbségi helyzethez elnyomatást, igazságtalanságok elszენvedését és hasonlókat kapcsol, Weber és a korábbi korok elsősorban a sikert társították a kisebbségi helyzethez.²³ Ő annyiban változtatott ezen a toposzon, hogy a protestáns etikát kapcsolta össze a kapitalizmus szellemével úgy, hogy ezt a toposzt igazoló érvként használta fel.²⁴ Ezt a kapcsolatot magától értetődőnek tartotta, és csupán a kapcsolat magyarázata újszerű az elméletében. Már a 17. századi Franciaországban kimutatható ennek a gondolatnak a jelenléte. Girolamo Venier, Velence párizsi követe írta egyik jelentésében:²⁵ „A protestánsok alkalmazkodtak a kereskedelemhez s járultak hozzá leginkább a királyság gazdaságához az iparuk, a kereskedelmi

²² Keith Tribe: Prussian agriculture – German politics: Max Weber 1892–7. *Economy and Society*, 1983, Vol. 12. No. 2. 181–226.

²³ Ezt a témát bőségesen tárgyalja Yuri Slezkine: *The Jewish Century*. Princeton, Princeton University Press, 2004.

²⁴ Weber William Pettyre, Eberhard Gotheinre, Henry Thomas Buckle-ra, Heinére, John Keatsre, William James Ashley-re, Matthew Arnoldra, Montesquieu-re és másokra hivatkozott. Nemesak hivatkozott rájuk, de egy-egy gondolatot, szempontot át is vett tőlük. Így Émile Laveye-től azt, hogy a protestánsok egyszerű életstílusra támogatta a gazdasági fejlődést; Johann Caspar Bluntschlitól azt, hogy a katolikus Rajna-vidéken a legfontosabb üzemek protestánsok és a német tudósok, írók zöme protestáns; Arnoldtól a gazdasági vállalkozás, a protestantizmus és az angol középosztály összekapcsolását; Keatstól és Buckle-tól a kálvinizmus keltette félelem, szorongás jelentőségét. Weber azon hangsúlyos állítását, mely szerint a vallási szorongás, félelem a predestináció következményeként került be a kálvinizmusba, részben Buckle hatására fogalmazta meg. (Lásd erről Reinhard Bendix: The protestant ethic revisited. In Reinhard Bendix – Guenther Roth: *Scholarship and Partisanship: Essays on Max Weber*. Berkeley, 1971.)

²⁵ Warren Candler Scoville: The economic status of Huguenots. In Louis Schneider (szerk.): *Religion, Culture and Society*. New York, John Wiley and Sons, 1964. 314.

működésük és a hajózásuk révén. Úgy látszik, hogy az ország üzleti életének kétharmad része van a kezükben.” Ugyanezt írta a 18. században Henri François D’Aguesseau: „A protestánsok a legképzettebb iparosok s a leggazdagabb kereskedők a gazdaság majd minden területén.”²⁶ Sőt, már ekkor társították a protestánsokat a vállalkozó szellemmel. Baille intendánsa írta 1699-ben: „A hugenottáknak [...] magasabb az életszínvonala, tevékenyebbek s szorgalmasabbak az átlagos katolikusoknál [...] és képzettebbek a kereskedelemben s merészebbek a vállalkozásban.” De talán még jellemzőbb Pierre Bomoustier caeni főparancsnok véleménye: szerinte a katolikusok gazdasági sikere kétséges, mivel „nem rendelkeznek ezen protestánsok vállalkozó szellemével és készségével.”²⁷

A Weber számára fontos Angliában is megjelent már a 17–18. századi kortársaknál a vallás és a gazdasági siker, az ipar és a kereskedelem összekapcsolása. Az anglikánoknál és a királpártiaknál állandó téma volt az iparos- és a kereskedőosztály azonosítása a vallási radikalizmussal. A kor közgazdászai az ország gazdasági virágzásával összeegyeztethetetlennek tartották a vallási kisebbségek száműzését, mivel ezeket a gazdasági fejlődés úttörőinek tekintették. Szerintük a vallási türelem gazdasági fellendülést eredményez, mivel ezt a fejlődést a vallási radikálisok idézik elő (John de Witt, Sir William Temple). A példakép az angolok számára a kor leggazdagabb állama, Hollandia volt, ahol vallásszabadság volt, és mint egy névtelen pamfletjében írta Weber 1671-ben, ezt kell Angliában bevezetni, hogy az ország gazdasága fejlődjön.²⁸

Még hosszan lehetne idézni hasonló, a vallási kisebbségek és a gazdasági siker kapcsolatáról szóló elképzeléseket,²⁹ de Weber számára nem ez a fajta kapcsolat volt fontos. Elméletében az volt az újdonság a fent idézett általános meggyőződéshez képest, hogy nem a protestánsok kisebbségi helyzetével magyarázta a protestánsok és sikereik kapcsolatát. Ezt írja: „A protestánsok [...] akár uralkodó, akár alávetett réteggént szerepeltek, akár többségben, akár kisebbségben voltak, mindig mutattak valamilyen sajátos hajlamot a gazdasági racionalizmusra, amit a katolikusoknál ilyen mértékben sem az egyik, sem a másik helyzetben sohasem figyelhetünk meg.”³⁰ Weber elismerte, hogy az elköltözés idegen földre az egyik leghatalmasabb tényező az emberek munkájának intenzívebbé tételében, azonban hangsúlyozta, hogy a „protestánsok esetében az ő vallási sajátosságuk hatása egészen nyilvánvalóan önálló tényező”.³¹ A kérdés tehát az, hogy mi az a protestáns vallásban található önálló tényező, amely a kisebbségi helyzettől függetlenül mindig hat.

Erre a kérdésre már Weber idejében is többen megpróbáltak választ adni. Jellemző módon a német történelmi iskola angol tanítványai, William Cunningham és Thomas

²⁶ Uo.

²⁷ Uo. 316–317.

²⁸ Tawney (1926) i. m. (21. lj.) 204–206.

²⁹ E magyarázat legismertebb kifejtője Arnold Joseph Toynbee: *A Study of History I–II*. Oxford, Oxford University Press, 1954. Magyarországon ezt a magyarázatot leginkább Szekfű Gyula *Három nemzedék* című írása terjesztette el a zsidóság magyarországi gazdasági sikerei magyarázatára.

³⁰ Weber (1982) i. m. (8. lj.) 33–34.

³¹ Uo. 40.

Southcliffe Ashton foglalkoztak Weber idejében ezzel a problémával. Azonban amíg Ashton az egyháznak a gazdasági életre gyakorolt hatásával Webertől eltérő módon – az egyháznak az uzsoráról, az igazságos árról vallott nézeteivel és a kereskedelem szabályozásával, azaz a vallás közvetlen hatásaival – foglalkozott, addig Cunningham Weberhez hasonlóan képzelte el a protestantizmus hatását.³² Cunningham is kapcsolatot látott a puritanizmus és a kapitalizmus kialakulása között. Szerinte a szigorú fegyelem a puritanizmus hatása volt, és ez segítette kialakítani egy erősebb, magasabb rendű jellemet. Ugyanakkor ez a fegyelem, a szabálykövetés biztosította az állandó, kiszámítható kereskedelmet, a kereskedők közti fair playt.

Weber elmélete magyarországi alkalmazásának problémái

Annak ellenére, hogy Vida Sándor fordításában viszonylag hamar, 1923-ban megjelent magyarul Weber műve,³³ hét évvel az angol fordítás előtt számottevő magyar recepciója nem akadt.³⁴ A magyar kortársakat a kapitalizmus és Kálvin kapcsolata érdekelte, amely kérdés meglehetősen távol áll Weber problémájától, attól, hogy mi a gyakorlati és intellektuális racionalizáció, az önfegyelem és hivatástudat szerepe a modern kapitalizmusban. Pedig az erős magyar református jelenlét és az itteni kapitalizmus megkésett volta már a vita elején felmerült Karl H. Fischer kritikájában, és Weber láthatóan nem tudott választ adni rá.³⁵ A nemzetközi irodalomban szórványosan felbukkan³⁶ a magyar kálvinizmus esete, ami nem erősíti Weber elméletét, de Juliane Brandtot leszámítva nem tudok olyan külföldi szerzőt, akit a téma komolyabban is foglalkoztatott volna. Bár Skócia a még többet emlegetett problémás eset, azonban ez a történelmi példa sem befolyásolta lényegesen a protestáns etikával és a kapitalizmus szellemével kapcsolatos vitát.³⁷

³² Thomas Southcliffe Ashton: The Treatment of Capitalism by Historians. In Friedrich August Hayek (szerk.): *Capitalism and the Historians*. London, Phoenix Books, 1974. 31–61.; William Cunningham: *The Growth of English Industry and Commerce during the Early and Middle Ages*. Cambridge, Cambridge University Press, 1910.

³³ Max Weber: *A protestáns etika Magyarországon és a kapitalizmus szelleme*. Budapest, Franklin, 1923.

³⁴ Nagy Károly Zsolt: Max Weber protestáns etikájának recepciója a magyar református teológiában a második világháború előtt. In Berta Péter (szerk.): *Ethno-lore XXVI. A Magyar Tudományos Akadémia Néprajzi Kutatóintézetének Évkönyve*. Budapest, MTA Néprajzi Kutatóintézet, 2009. 239–261.

³⁵ Karl H. Fischer: Kritische Beiträge zu Professor Max Webers Abhandlung 'Die Protestantische Ethik und der Geist des Kapitalismus'. In Johannes Winkelmann (szerk.): *Max Weber: Die protestantische Ethik II. Kritiken und Antikritiken*. Hamburg, Siebenstern Taschenbuch, 1972. 11–26.

³⁶ Például Winthrop S. Hudson: The Weber Thesis Reexamined. *Church History*, 1961, Vol. 57. 56–67.; Jacques Delacroix – François Nielsen: The Beloved Myth: Protestantism and the Rise of Industrial Capitalism in Nineteenth-Century Europe. *Social Forces*, 2001, Vol. 80. No. 2. 509–553.

³⁷ Gary S. Smith: The Spirit of Capitalism Revisited: Calvinists in the Industrial Revolution. *Journal of Presbyterian History (1962–1985)*, 1981, Vol. 59. No. 4. 481–497.; Tony Dickson – Hugh V. McLachlan: Scottish Capitalism and Weber's Protestant Ethic Theses. *Sociology*, 1983, Vol. 17. No. 4. 560–568.; Gordon Marshall: The Dark Side of the Weber Thesis: The Case of Scotland. *The British Journal of Sociology*, 1980, Vol. 31. No. 3. 419–440.

1945 után sokáig nem bukkant fel ez a kérdés a magyar tudományos életben. Weber recepciója és a modernizációs irodalom kibontakozása az 1980-as években sem hozta el a vallás- és mentalitástörténeti (szellemtörténeti) szempont vizsgálatát a magyar modernizációban. Például japán gyors felzárkózása a háború után magával hozta a siker kulturális gyökereinek kutatását, Weber elméletének alkalmazását a japán helyzetre.³⁸ Ezen a rendszerváltozás sem változtatott lényegesen,³⁹ a reformáció és a magyar protestantizmus iránti érdeklődés erősen az irodalomtörténetre korlátozódott.⁴⁰ Ha mégis felmerül valamilyen eszmetörténeti szempont, akkor az jellemzően a magyar identitás, a protonacionizmus alakulása⁴¹ és a posztmodern irodalomtörténet szempontjainak alkalmazása,⁴²

³⁸ Robert N. Bellah: *Tokugawa Religion: The Cultural Roots of Modern Japan*. New York, Free Press, 1985.

³⁹ Kivételek vannak, a legfontosabb Kovács György munkássága. Kovács György: *Protestantizmus és kapitalizmus: magyar gazdaság- és eszmetörténeti tanulságok*. Szeged, Ethelbert Stauffer Teológiai Kutatóintézet, 2011; Kovács György: Protestáns identitás és a „kapitalizmus szelleme”. In Czagány László – Garai László (szerk.): *A szociális identitás, az információ és a piac*. Szeged, JATEPress, 2004. 105–123.; Kovács György: *Kapitalizmus és protestáns etika*. In Németh László (szerk.): *Tükrök: írások a 60 éves Vass Csaba tiszteletére*. Budapest, Trefort, 2008. 142–162.

⁴⁰ Kis Médea: *Istencsöjtés élettel és énekkel. A református spiritualitás forrásai*. Budapest, Kálvin János, 2012. 264.; Petrőczy Éva: *Puritánia: tanulmányok a magyar és angol puritanizmus irodalmáról*. Budapest, Universitas, 2006; Petrőczy Éva: *Fél-szentek és fél-poéták*. Budapest, Balassi, 2002; Kecskeméti Gábor: *Prédikáció, retorika, irodalomtörténet*. Budapest, Universitas, 1998; Fazakas Gergely Tamás – Győri L. János (szerk.): *Medgyesi Pál redivivus. Tanulmányok a 17. századi puritanizmusról*. Debrecen, Debreceni Egyetemi és Nemzeti Könyvtár, 2008.

⁴¹ A teljesség igénye nélkül: Kósa László: *Tartozni valahová. Protestantizmus és református azonosság-tudat*. Kolozsvár, Koinónia, 2009; Szabó András Péter: „De profundis”: Nemzeteszmék az 1657 utáni évek erdélyi válságában. *Századok*, 2012, 146. évf. 5. sz. 1085–1160.; Kozma Zsolt: Magyar protestáns önazonosságunk az új Európában. *Theológiai Szemle*, 2005, 48. évf. 1. sz. 38–40.; Győri L. János: Református identitás és magyar irodalom. In Gáborjáni Szabó Botond (szerk.): *Tanulmányok Kálvinról és magyarországi jelenlétéről*. Debrecen, Tiszántúli Református Egyházkerület Nagykönyvtára, 2011, 37–48.; Győri L. János: *Református identitás és magyar irodalom*. Budapest, Kálvin, 2015; Sziráki Szilvia: *Nemzeti identitás és biblikus látásmód a XVII. század végi Erdélyben*. PPKE, 2010; Óze Sándor: „Bűneiért bünteti Isten a magyar népet”. Budapest, Magyar Nemzeti Múzeum, 1991; Óze Sándor: *A határ és a határtalan: Identitáselemek vizsgálata a 16. századi magyar ütközőzóna népességénél*. PPKE, 2005; Imre Mihály: „Magyarország panasz-a”. Debrecen, Kossuth Egyetemi Kiadó, 1995; Bitskey István – Oláh Szabolcs (szerk.): *Religio, retorika, nemzettudat a régi irodalmunkban*. Debrecen, Kossuth Egyetemi Kiadó, 2004; Bitskey István: *A nemzetsors toposzai a 17. századi magyar irodalomban*. Budapest, MTA, 2013; Görömbei András: *Irodalom és nemzeti önismeret*. Budapest, Nap, 2003; Imre Mihály: Nemzeti önszemlélet és politikai publicisztika formálódása egy 1674-es prédikációs-kötetben. *Irodalomtörténeti Közlemények*, 1987, 91–92. évf. 1–2. sz. 20–45.; Csorba Dávid: *A zászlós bárány nyomában*. Debrecen–Budapest, Kálvin, 2011.

⁴² Elsősorban Tóth Zsombor munkásságára utalok itt. Tóth Zsombor: *A történelmem terhe*. Kolozsvár, Korunk Baráti Társaság, 2006; Tóth Zsombor: Puritánus kegyesség és retorika Bethlen Miklós Imádságoskönyvében. *Irodalomtörténet*, 2000, 81. évf. 2. sz. 232.; Tóth Zsombor: From the Cradle to the Grave. Representations of Confessional Identity in Mihály Cserei's Writings (1667–1747). *Colloquia*, 2008, Vol. 15.; Tóth Zsombor: Bethlen Miklós Imádságoskönyvének puritánus sajátosságai. *Erdélyi Múzeum*, 1999, 61. kötet, 3–4. füzet; Tóth Zsombor: *A koronatanú: Bethlen Miklós*. Debrecen, Kossuth Egyetemi Kiadó, 2007a; Tóth Zsombor: EGOizmus. Az énreprezentáció mint én-performance (self-fashioning) Bethlen Miklós emlékiratában. *Egyháztörténeti Szemle*, 2003, 4. évf. 2. sz. 83.; Tóth Zsombor: *The portrait of a young man as a survivor: Mihály Cserei (1690–1697)*. Budapest, CEU, 2007b.

a protestantizmusnak a weberi hagyományhoz leginkább kapcsolódó társadalomtudományos kutatása a vallásantropológia néven zajló életmódkutatás.⁴³

Sombart, amikor megalkotta a kapitalizmus fogalmát, rögtön negatív jelentést kapcsolt hozzá, így a kapitalizmus szellemét két általa nem kedvelt vallásból eredeztette: vagy a zsidóból, vagy a katolikusból. A magyar szellemi életet a 20. század elején a modernizáció kevésbé izgatta – ezért nem alakult ki magyar társadalomelmélet –, 1945 után pedig a kapitalizmus problémájára kötelező ideológiai választ adtak. A vallás – mivel a felépítmény része – pedig ugyanezen ideológia miatt semmilyen magyarító szerepet nem kaphatott. A kapitalizmus negatív jelentése Magyarországon 1990 után is megmaradt, a helyette uralkodóvá vált szabadpiac működését pedig szinte kizárólag a weberi (német gazdaságtörténeti) iskolával szemben álló klasszikus gazdaságtörténeti iskola nyomán magyarázták.

Weber protestáns etikáról írt tanulmányát olvasva felvetődik a kérdés: ha valóban létezett kapcsolat a protestantizmus, szűkebben a puritán etika és a kapitalizmus szelleme között, akkor mik ennek a magyarországi vonatkozásai? A magyar történelem igazolja vagy cáfolja, esetleg módosítja Weber feltevéseit? Ugyanis Magyarország lakosságának zöme protestáns volt a 16. század végén és a 17. század elején. Ugyanakkor a kapitalizmus szellemének jelenléte nálunk nem nyilvánvaló, nem dokumentált. Ha volt is, valószínűleg kikopott. Egy hipotézis nem védhető azzal, hogy csupán ideáltípus, ami *per definitionem* nem létezhet a valóságban. Bár az ideáltípus cáfolhatatlan empirikusan, azt elvárhatjuk tőle, hogy segítsen megérteni valamilyen történeti jelenséget. Emiatt nem lehet teljesen irreleváns a történeti valósággal való összevetése.⁴⁴

Weber *A protestáns etika és a kapitalizmus szelleme* című munkájában hivatkozott egy korabeli magyarországi statisztikára is, amely a németországihoz hasonló képet mutatott a saját értelmezésében. (Pár évvel később, 1907-ben viszont az egyik kritikusanak adott válaszában kizárta a protestáns etika hasonló magyarországi hatását, mint amelyet Anglia esetében leírt.⁴⁵) Egykori diákja, Martin Offenbacher munkája⁴⁶ – aki mellelleg Weber elbai agrármunkásokkal kapcsolatos leírását akarta igazolni – nyomán azt sugallta, hogy a korai

⁴³ Kiss Réka: Irányvonalak a református vallási néprajzi és mentalitástörténeti kutatások rendszerváltás utáni történetéből. In Bartha Elek: *A burgonyától a szilvafáig. Tanulmányok a hetvenéves Kósa László tiszteletére*. Debrecen, Debreceni Egyetem Néprajzi Tanszék, 2012. 180–243.; Kiss Réka: *Egyház és közösség a kora újkorban a Küküllői Református Egyházmegye 17–18. századi iratainak tükrében*. Budapest, Akadémiai, 2011; Nagy Zsombor: *A magyarországi református vallásosságának változásai 1850–1895 között*. PhD, ELTE BTK, 2001; Nagy Zsombor: Arány és mérték a vallásosságban. In Ablonczy Balázs – Ifj. Bertényi Iván – Hatos Pál – Kiss Réka (szerk.): *Hagyomány, közösség, művelődés*. Budapest, Book in Print, 2002; Nagy Zsombor: A múlt század második feléből származó canonica visitációs jegyzőkönyvek kutatásának problémái. In Kósa László (szerk.): *Fiatal egyháztörténészek kollokviuma*. Budapest, ELTE, 1999. 121–138.

⁴⁴ Delacroix–Nielsen (2001) i. m. (36 lj.) 509–553.

⁴⁵ „Abszurd lenne azt gondolni, hogy a kálvinizmusnak kapitalista vállalkozást kellett volna létrehozni egy olyan földrajzi és kulturális helyzetű országban, mint Magyarország az ideiglenes török megszállása idején.” David J. Chalcraft – Austin Harrington – Mary Shields (szerk.): *The Protestant Ethic Debate. Max Weber's Replies to his Critics, 1907–1910*. Liverpool, Liverpool University Press, 2001. 34.

⁴⁶ Martin Offenbacher: *Konfession und Soziale Schichtung. Ein Studie über die Wirtschaftliche Lage der Katholiken und Protestanten in Baden*. Leipzig, J. C. B. Mohr, 1900.

magyar protestánsok hasonló etikával, szellemmel bírtak, mint a németek. Weber nem volt statisztikus, ennek nála csak illusztratív szerepe volt. Azonban a korabeli statisztikák nem igazolják egyértelműen nézeteit. Weber Offenbacher nyomán elsősorban felekezeti iskolázottságára hivatkozott. Elmélete alapján azt kellene találnunk, hogy a reformátusok iskolázottabbak a katolikusoknál és az evangélikusoknál (hiszen a *protestáns etika* lényegében 18. századi kálvinista-puritán etika). Főleg a reáliskolákban nagyobb arányban vesznek részt, amint azt Weber is állítja:⁴⁷ iparosodottabbak, a kereskedelemben aktívabbak.⁴⁸

A korabeli statisztikák azonban nem ezt mutatják. Például Bartha Béla szerint⁴⁹ az 1880-as években 1000 tankötelesből beiskoláztak

- 870 római katolikust;
- 620 görögkatolikust;
- 684 görögkeletit;
- 814 reformátust;
- 987 evangélikust;
- 802 unitáriust;
- 798 izraelitát.

1. táblázat: A gimnáziumok, reáliskolák és felsőbb leányiskolák tanulóinak vallási megoszlása 1913-ban

	Római kato- likus	Görög- katolikus	Református	Evangélikus	Izraelita	Egyéb
Gimnázium	45	5	15,6	8,9	19	6,5
Reáliskola	43,9	0,8	6,8	9,4	35,3	3,8
Felsőbb leányiskola	38,8	0,8	15,9	8,9	34	1,5
Országos arány	62,8	2,2	21,4	6,4	6,2	1,0

Forrás: saját szerkesztés

Hasonló a kép, ha a népesség foglalkozási összetételét nézzük (1. függelék), vagy ha a 20 főnél nagyobb ipari üzemek tulajdonosait 1930-ban.⁵⁰

2. táblázat: A 20 főnél nagyobb ipari üzemek tulajdonosainak vallási megoszlása 1930-ban

	Római katolikus	Református	Evangélikus	Izraelita	Egyéb
20 főnél nagyobb ipari üzemek tulajdonosai	33,4	6,6	7,5	51,3	0,2
Országos	64,9	20,9	6,1	5,1	3,0
Arány	0,5	0,3	1,2	10,0	0,07

Forrás: saját szerkesztés

⁴⁷ Weber (1982) i. m. (8. lj.) 31.

⁴⁸ Uo. 29.

⁴⁹ Bartha Béla: Statisztikai tanulmányok a magyar protestantizmusról. *Protestáns Szemle*, 1890.

⁵⁰ Köszönetet mondok Magyar Zsuzsánának, aki ebben a témában összegyűjtötte a hozzáférhető statisztikai adatokat, és volt szíves betekintést engedni azokba. Az általa összegyűjtött hatalmas adattömeg is csak a reformátusokkal kapcsolatos kétségeimet erősítette meg.

Nem akarok a kor felekezeti megoszlásába részletesen belemerülni,⁵¹ de nyilvánvaló, hogy a magyarországi statisztikák nem bizonyítják a feltételezett összefüggéseket. Weber az iskolázottsággal és az iskolázottság milyenségével, valamint a tőketulajdonnal illusztrálta azt, hogy az egyes felekezetek mennyire kapcsolódnak a kapitalizmus szelleméhez. Szerinte a protestánsok nagyobb aránya a műszaki és reáliskolákban jelzi a kapitalizmus szelleme és a protestáns etika kapcsolatát. Viszont a statisztikák szerint a reformátusok – a protestáns etika legfőbb hordozói – pont a reáliskolákban voltak alulreprezentáltak Magyarországon.

Ezeket a statisztikákat egyáltalán nem tekintem perdöntőnek, csak az iskolázottság indikátor voltával kapcsolatos nehézségekre és általában Weber elméletének problematikus voltára próbáltam rámutatni. De nem csupán a magyar adatokkal van gond, a 20. századi statisztikai adatok általában messze nem egyértelműek.⁵² A statisztikák bizonyító ereje Weber elmélete szerint is kérdéses – noha ő is használta ezeket. Azt írja Weber: „S természetesen még kevésbé akarjuk azt állítani, hogy a mai kapitalizmus további fennmaradásának feltétele, hogy e gazdasági rend egyéni hordozói, a vállalkozók vagy a modern tőkés üzemek munkásai szubjektíve magukévá teszik ezeket az etikai maximákat. A mai tőkés gazdasági rend roppant univerzum, amelybe az egyén beleszületik, s amely számára, legalábbis mint egyén számára gyakorlatilag változtathatatlan közegként van adva, amelyben élnie kell. Amennyiben az egyén piacra lép, ez a rend rákényszeríti a gazdasági cselekvés normáit [...] így tehát a mai kapitalizmus, amely már uralomra jutott a gazdasági életben, a gazdasági kiválasztás során neveli fel és teremti meg a neki szükséges alanyokat, vállalkozókat és munkásokat.”⁵³

Eszerint a mai kapitalizmusban már nem kell és nincs is meg a kapitalizmus szelleme és a protestáns etika kapcsolata, ezért a 20. századi statisztikák nem relevánsak. Ezt még tisztábban fogalmazta meg Weber a tanulmánya végén: „Miután az aszkézis átépítette a világot, s miután munkálkodott e világban, e világi javak olyan növekvő, s végül is annyira menthetetlen hatalomra jutottak az emberek felett, mint még a történelemben soha korábban. Az aszkézis szelleme ma már – végérvényesen-e, ki tudja? – ellillant ebből az épületből. A győzedelmes kapitalizmusnak, mióta a gépi alapokon nyugszik, nincs szüksége rá mint támaszra. Végérvényesen halványodni látszik nevető örökösének, a felvilágosodásnak rózsás kedve is mai életünkben és a »hivatásszerű kötelesség« gondolata mint egy valaha volt vallásos hittartalom kísértetének árnya él csupán. Ahol manapság a »hivatás elvégzése« közvetlenül nem hozható kapcsolatba a legmagasabb kultúrértékekkel – illetve, az ellenkező póluson, ahol nem érzik szubjektíven is gazdasági kényszernek –, ott az emberek egyáltalán nem törődnek értelmezésével.”⁵⁴

⁵¹ Vö. Juliane Brandt: A weberi tézis és a magyarországi protestantizmus a 19. században. In Molnár Attila Károly (szerk.): *Szellem és etika*. Budapest, Századvég, 2005. 125–152.; Juliane Brandt: Felekezeti-tiség és modern nemzet a 19. századi Magyarországon. In *Felekezeti társadalom – felekezeti műveltség*. Budapest, Hajnal István Kör, 2013. 9–26.

⁵² Lásd Andrew Greeley: The Protestant Ethic: The Time for a Moratorium. *Sociological Analysis*, 1964, Vol. 25. No. 1. 20–33.

⁵³ Weber (1982) i. m. (8. lj.) 52–53.

⁵⁴ Weber (1982) i. m. (8. lj.) 287.

A két idézetből jól látható Weber véleménye: a mai kapitalizmusban már nincs szükség hivatásetikára és aszkézisre, és ezek el is „illantak” a kapitalista társadalomból, amely ha már uralomra jutott, akkor a kapitalizmus szelleme nélkül is képes működni. Most tegyük ezt a kérdést félre, de meg kell jegyeznünk, hogy erről igen eltérő Bell véleménye, aki szerint – az 1960-as évek kulturális mozgalmára utalva – a mai kapitalizmus kulturális válságának éppen ez az oka: a hivatás- és munkaetika kikopott, és helyette csak a hedonizmus maradt, ami viszont nem képes működtetni a gazdaságot, a gyárat, az intézményeket.⁵⁵ A fenti idézetek csak azért fontosak, hogy bemutassam: Weber szerint sem szükséges a mai kapitalizmusban a kapitalizmus szelleme és a protestáns etika megléte. Tehát a mai statisztikák nem perdöntők. Ezért is mondható, hogy a statisztikák Weber számára csak illusztratívák, nem bizonyító erejűek.

A magyar helyzet mindenképpen a történelmi-társadalmi tényezők fontosságának hangsúlyozása felé irányítja a figyelmet. Ez korántsem visz messze Webertől, hiszen ő is ezeket hangsúlyozta a műveiben. Félreértés olyan szándékot feltételezni, hogy a vallási tényezőnek a történelmi-társadalmi tényezőknél nagyobb, fontosabb szerepet tulajdonított.

A magyar helyzetet vizsgálva több lehetőség merül fel Weber tézisével kapcsolatban:

1. Lehet, hogy a magyar protestáns, pontosabban puritán etika eltért az angoltól. Ennek oka lehet az angol és magyar társadalom eltérő jellege, amely más irányba formálta a vallási mozgalmat. Tehát, ha a két országban más kulturális-politikai légkörbe „robbant be” a reformáció, és más csoportok váltak jellegzetes hordozóivá, másképp viszonyult hozzá az uralkodó, egyáltalán más környezetbe került *ugyanaz* a vallási tanítás, akkor elképzelhető, hogy más értékek, érdekek hatottak rá, így más irányba fejlődött az egyik, illetve a másik helyen. Itt az érdeket igen tágan értem: nemcsak az anyagit, gazdaságit, hanem a vallásit, politikait is.

Minden esetben a vallási mozgalom más-más elemei kerülnek előtérbe, és mások halnak el egyik, illetve a másik esetben, más és más új elemek kapcsolódnak be.

Ha a fent elmondottak igazak, akkor a kapitalizmus szellemének létrejöttében sokkal fontosabb szerepe volt a társadalomfejlődésnek, és nem a protestáns, pontosabban a puritán etika számlájára írható e szellem.

2. A másik lehetőség abból származik, hogy Weber nem írta le azt az átalakulási folyamatot, amelynek révén a protestáns etika átalakult a kapitalizmus szellemévé. Megelégedett annak kimutatásával, hogy azonos elemeket tartalmaznak, tehát tartalmilag megfelelnek egymásnak. De az átalakulás lélektani és társadalmi folyamatát csak feltételezte.

Így tehát lehetséges, hogy a protestáns etika kapitalizmus szellemévé válása nem magától értetődő folyamat, amelynek be *kell*t következnie, illetve nagy valószínűséggel bekövetkezhetett. A kérdés az, hogy ezen átalakulásban milyen szerepük volt az adott terület társadalmi-kulturális-gazdasági örökségeinek, folyamatainak.

Elképzelhető, hogy bár a protestáns etika jelen volt nálunk, de a kedvezőtlen környezet hatására nem tudott átalakulni a kapitalizmus szellemévé. Itt és a következő

⁵⁵ Daniel Bell: *The Cultural Contradiction of Capitalism*. New York, Basic Books, 1976.

- esetben a társadalmi feltételek történeti változásáról van szó. Hiszen kedvező tényezők létrehozhatták és táplálhatták a 16–17. században a protestáns etikát, de lehetséges, hogy a 17. századtól kibontakozó katolikus restauráció, a barokk állam létrejötte, a 18. században bekövetkező konszolidáció társadalmi-politikai következményei, a magyar gazdaságfejlődés eltérő útja meggátolták a protestáns etika átalakulását.
3. A fentiekkel volna magyarázható a harmadik lehetőség is. Eszerint az angollal meg egyező protestáns etika nálunk is jelen volt, és a kapitalizmus szelleme is megjelent, de ez utóbbi a későbbi kedvezőtlen környezeti viszonyok miatt kikopott, illetve nem tudott elterjedni, érvényesülni. Mind a protestáns etikáról, mind a kapitalizmus szelleméről elképzelhető, hogy csak *zárványokban* élt tovább. E kulturális zárványként való létezés pedig lehetetlenné tette volna a kapitalizmus szelleme számára, hogy a maga képére formálja az országot. Pont e zárványként való létezés lehetősége miatt az empirikus kutatásnak nemcsak a protestáns etika és a kapitalizmus szelleme létét kell bizonyítani, hanem elterjedt voltát is.
  4. Már az eddigi lehetőségek is korlátozzák azt a weberi elméletet, amely a köztudatban elterjedt, és amely szerint Weber a vallási tényezőnek egyértelműen elsőbbséget adott a többi társadalmi tényezővel szemben. A negyedik lehetőség az, hogy az elmélet rossz, nem állja ki a valósággal való szembesítést. Lehet, hogy Angliában sem létezett *ilyen* protestáns etika és *ilyen* kapitalizmus szelleme, vagy ha léteztek is, nem volt köztük a Weber által leírt kapcsolat, azaz az utóbbi nem az előbbiből fejlődött ki.
  5. Ez azért lehetséges, mert Weber sem bizonyította a két jelenség kapcsolatát. Már az ő korában, a tanulmánya megjelenése előtt széles körben elfogadott nézet volt, hogy a protestantizmus – és általában az eretnokség – és az anyagi siker között kapcsolat van. Weber ezekhez a toposzokhoz kapcsolódott, de nem úgy, hogy e kapcsolatot bizonyította empirikusan, hanem *úgy*, hogy újfajta módon magyarázta. Tehette ezt azért is, mivel a múlt századvég – alapvetően protestáns – Németországában Baxter igen népszerű, olvasott szerző volt, még Weber protestáns polgári környezetében is.⁵⁶ De ez a Baxter-renaisszánsz nem jelenti, hogy a 17–18. századi Angliában is ilyen népszerű volt Baxter, és hogy a kapitalizmus szelleme – amely a kor Németországában talán erős volt – a rá jellemző etikából fejlődött ki.
  6. További lehetőség, hogy Magyarországon a helyi vallás- és társadalomfejlődésből fakadóan a vallásosság alacsonyabb fokú volt, mint Angliában. A magyar hívők kevésbé voltak érdekeltek a vallás különböző oldalaiban, és így a vallás normatív, cselekvést irányító és átalakító hatása is jóval gyengébb lehetett, mint Angliában. Tehát elképzelhető, hogy a protestáns etika értékrendszere megtalálható, de mivel a vallásnak csekély volt a befolyása, ezért a protestáns etika sem tudta lényegesen befolyásolni a hívők tömegeinek gondolkodását, cselekedeteit.

⁵⁶ Richard Baxter: *Die ewige Ruhe der Heiligen*. Leipzig, 1733. Később a 19. században hét kiadása is volt (Berlin, 1838, 1840, 1856, 1863, 1867, 1873, 1890).